O‘ZBEK MUMTOZ NASRIDA AXLOQIY TANLOV VA INSON MAS’ULIYATI MUAMMOSINING BADIIY TALQINI (“QOBUSNOMA” ASARI MISOLIDA)

Mustafoyeva Hulkar Temir qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23362686

Annotatsiya

Maqolada Kaykovusning “Qobusnoma” asarida axloqiy tanlov va inson mas’uliyati muammosining badiiy-falsafiy talqini tadqiq etiladi. Asarda shaxsiy manfaat va ezgulik, nafs va burch, so‘z va amal, bilim va tajriba, ijtimoiy mavqe va mas’uliyat o‘rtasidagi munosabatlar tahlil markaziga qo‘yiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi “Qobusnoma”dagi axloqiy qarashlarni alohida pand-nasihatlar yig‘indisi sifatida emas, balki insonning qaror qabul qilishi, o‘z xatti-harakatini baholashi va uning oqibatlari uchun javob berishi bilan bog‘liq badiiy-didaktik tizim sifatida ochib berishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-adabiy, tavsifiy-tahliliy, kontekstual va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi. Tahlil natijasida asarda axloqiy tanlovning muhim mezonlari sifatida aql, tajriba, qanoat, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, do‘stlik va javobgarlik masalalari o‘zaro bog‘liq holda yoritilishi aniqlandi. Shuningdek, otaning o‘g‘liga murojaati, hayotiy tajribaga tayangan nasihat, qarama-qarshi xulqiy holatlarni qiyoslash va umumlashtiruvchi hukmlar asarning badiiy-didaktik ta’sirini kuchaytirishi ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: Kaykovus, “Qobusnoma”, mumtoz nasr, axloqiy tanlov, inson mas’uliyati, nafs, burch, aql, tajriba, nasihatnoma, badiiy-didaktik tafakkur.

Abstract

This article examines the literary and philosophical representation of moral choice and human responsibility in Kaykovus’s Qobusnoma. It analyzes the relationship between personal interest and virtue, desire and duty, speech and action, knowledge and experience, and social status and responsibility. The study aims to interpret the work not merely as a collection of moral instructions but as a literary-didactic system concerned with decision-making, self-evaluation, and accountability for the consequences of one’s actions. Historical-literary, descriptive-analytical, contextual, and comparative-typological methods are employed. The findings suggest that reason, experience, moderation, honesty, diligence, friendship, and responsibility form interconnected ethical principles in the work. The narrative framework of a father advising his son, the use of practical experience, contrasts between behavioral types, and concise moral judgments contribute to the text’s didactic and artistic impact.

Keywords: Kaykovus, Qobusnoma, classical prose, moral choice, human responsibility, desire, duty, reason, experience, advice literature, literary didactics.

1. Kirish

O‘zbek mumtoz nasrining shakllanishi va taraqqiyotida Sharq axloqiy-didaktik adabiyoti muhim o‘rin tutadi. Ushbu adabiy an’anada insonning ma’naviy kamoloti, jamiyatdagi o‘rni,

bilim va tajribaga munosabati, o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarligi kabi masalalar keng yoritilgan. Bunday asarlarda axloqiy mazmun faqat tayyor qoidalar va pandlar shaklida emas, balki hayotiy tajriba, ijtimoiy munosabatlar, xarakterlar qarama-qarshiligi va muallifning badiiy umumlashtirishlari orqali ham namoyon bo‘ladi.

Kaykovusning XI asrda fors tilida yaratilgan “Qobusnoma” asari Sharq nasriy-didaktik tafakkurining muhim yodgorliklaridan biridir. Asar 1082–1083-yillarda yozilgan bo‘lib, muallifning o‘g‘li Gilonshohga yo‘llagan nasihatlari shaklida qurilgan. Unda diniy-axloqiy qarashlar bilan bir qatorda ilm o‘rganish, hunar egallash, odob, do‘stlik, muomala, mehnat, ijtimoiy munosabatlar va davlat boshqaruvi kabi masalalar ham yoritiladi. Asarning o‘zbek tilidagi mashhur tarjimasi Muhammad Rizo Ogahiy nomi bilan bog‘liq. Keyingi nashrlarda matn tabdil qilinib, ayrim nashrlarda ilgari tushirib qoldirilgan qismlar ham tiklangan. Shu sababli tadqiqotda foydalanilgan nashrni aniq ko‘rsatish muhimdir. “Qobusnoma”ning o‘ziga xos jihati shundaki, unda insonning axloqiy qiyofasi uning jamiyatdagi mavqei yoki tashqi imkoniyatlari bilangina belgilanmaydi. Shaxsning aqli, tajribasi, so‘zlash usuli, do‘st tanlashi, mehnatga munosabati va o‘z istaklarini boshqara bilishi ham uning ma’naviy yetukligini belgilovchi omillar sifatida talqin etiladi. Bu jihatlar insonning doimiy ravishda tanlov qarshisida turishini anglatadi: u qisqa muddatli foyda yoki uzoq muddatli manfaatni, nafs istagi yoki burchni, o‘z foydasi yoki boshqalarning haqqini ustun qo‘yishi mumkin.

Maqolada “axloqiy tanlov” tushunchasi insonning muayyan vaziyatda turli xulqiy imkoniyatlar orasidan qaror qabul qilishi, “inson mas’uliyati” esa shu qarorning sabablari va oqibatlariga javob berishi sifatida qo‘llanadi. Bu tushunchalar zamonaviy tahliliy kategoriyalar bo‘lib, ularni Kaykovusning o‘z terminlari bilan aynanlashtirish ko‘zda tutilmaydi. Ular asardagi axloqiy qarashlarni tizimli o‘rganish va badiiy mazmunini ochish uchun xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi “Qobusnoma”dagi pand-nasihatlarni faqat tarbiyaviy ahamiyati bilan baholashdan tashqariga chiqib, ularning badiiy tashkil topishi, axloqiy ziddiyatlarni ifodalash usullari va inson xulqini baholash mezonlarini aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Asarning nasihatnoma janriga xos xususiyatlari, ota va farzand munosabatiga asoslangan bayon shakli, hayotiy tajribaga tayanishi va umumlashtiruvchi xulosalari inson mas’uliyatining badiiy talqinini o‘rganish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Tadqiqotning maqsadi — “Qobusnoma”da axloqiy tanlov va inson mas’uliyati muammosining badiiy-didaktik ifoda shakllarini aniqlash hamda ezgulik va manfaat, nafs va burch, so‘z va amal, bilim va tajriba o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish.

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1. “Qobusnoma”ning janriy va kompozitsion xususiyatlarini axloqiy mazmun bilan bog‘liq holda o‘rganish.

2. Asarda shaxsiy manfaat va ezgulik o‘rtasidagi munosabatni ochib berish.

3. Nafsni boshqarish, aql va tajribaga tayanish masalalarining axloqiy tanlovdagi o‘rnini aniqlash.

4. So‘z va amal birligi, do‘stlik, muomala hamda ijtimoiy burch masalalarini inson mas’uliyati nuqtayi nazaridan tahlil qilish.

5. Nasihat, qiyoslash, umumlashtirish va hikmatli xulosalarning badiiy-didaktik vazifalarini ko‘rsatish.

Tadqiqot obyekti — Kaykovusning “Qobusnoma” asari.

Tadqiqot predmeti — asarda axloqiy tanlov, inson mas’uliyati va xulqiy qarorlarning badiiy-didaktik ifoda usullari.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, “Qobusnoma”dagi axloqiy qarashlar alohida nasihatlar majmui sifatida emas, balki inson qarori, uning ma’naviy mezonlari va ijtimoiy oqibatlarini o‘zaro bog‘laydigan badiiy-didaktik tizim sifatida tahlil qilinadi. Xususan, aql va tajriba, nafs va burch, so‘z va amal, shaxsiy manfaat va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi munosabatlar yagona tahliliy doirada ko‘rib chiqiladi.

2. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-adabiy, tavsifiy-tahliliy, kontekstual va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanildi.

Tarixiy-adabiy metod “Qobusnoma”ni XI asr Sharq didaktik nasri kontekstida ko‘rib chiqish, asarning yaratilish davri va nasihatnoma an’analari bilan bog‘liq xususiyatlarini hisobga olishga xizmat qiladi. Asar o‘zbek mumtoz nasri tarixida muhim o‘rin tutsa-da, uning dastlab fors tilida yaratilgani va keyinchalik turkiy tarjima orqali o‘zbek kitobxonligiga kirib kelgani alohida e’tiborga olinadi.

Tavsifiy-tahliliy metod asarning mavzuviy yo‘nalishlari, nasihatlar tizimi, axloqiy tushunchalari va badiiy ifoda vositalarini o‘rganishda qo‘llanadi. Kontekstual metod alohida fikrlarni tegishli bob, umumiy g‘oya va muallifning nasihat berish maqsadi bilan bog‘liq holda sharhlashga imkon beradi. Qiyosiy-tipologik metod esa aql va nafs, manfaat va burch, so‘z va amal kabi qarama-qarshi tushunchalar orasidagi mazmuniy munosabatlarni aniqlash uchun ishlatiladi.

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Kaykovusning Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosidagi, Subutoy Dolimov va Ulug‘bek Dolimov tomonidan nashrga tayyorlangan “Qobusnoma” nashri tanlandi: Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2019, 224 bet. Ushbu nashrning bibliografik ma’lumotlari kitob katalogida ham qayd etilgan

Tahlil jarayonida asardagi ilm va hunar, axloq, muomala, do‘st.lik, mehnat hamda ijtimoiy faoliyat bilan bog‘liq mavzular tadqiqot muammosiga muvofiq guruhlandi. Matndan foydalanishda tarjima va tabdilning xususiyatlari hisobga olindi. Nashrlar o‘rtasida matn yoki sahifa farqlari bo‘lishi mumkinligi sababli, yakuniy maqolada keltiriladigan bevosita iqtiboslar va sahifa raqamlari aynan foydalanilgan nusxa bilan tekshirilishi lozim.

3. Natijalar

3.1. Nasihatnoma janri va axloqiy tanlovning badiiy modeli

“Qobusnoma”ning asosiy kompozitsion xususiyati ota tomonidan o‘g‘ilga yo‘llangan nasihatlar shaklida qurilganidir. Bunday bayon usuli asarga shaxsiylik va ishonch ohangini olib kiradi. Muallif o‘quvchiga mavhum nazariyotchi sifatida emas, balki hayot tajribasini keyingi avlodga yetkazayotgan ota sifatida murojaat qiladi. Natijada axloqiy xulosa quruq qoida tarzida emas, tajribadan kelib chiqqan maslahat sifatida taqdim etiladi.

Nasihatnoma janrida muallifning asosiy maqsadi voqealarni xolis qayd etishdan ko‘ra, o‘quvchiga muayyan xulqiy mezonlarni anglatishdir. Shu sababli “Qobusnoma”da fikrlar ko‘pincha amaliy hayotga yo‘naltirilgan: inson qanday bilim olishi, qanday hunar egallashi, kim bilan do‘stlashishi, qanday muomala qilishi va o‘z mavqeidan qay tarzda foydalanishi

kerakligi haqida mulohazalar bildiriladi. Bu masalalarning har biri insonni qaror qabul qilishga undaydi.

Asarning badiiy-didaktik modeli uchta o‘zaro bog‘liq bosqich orqali tushuntirilishi mumkin. Birinchi bosqichda muayyan hayotiy muammo yoki xulqiy vaziyat ilgari suriladi. Ikkinchi bosqichda u tajriba, kuzatish yoki axloqiy mezon asosida sharhlanadi. Uchinchi bosqichda esa o‘quvchi uchun umumlashtiruvchi xulosa chiqariladi. Bu model zamonaviy nazariy atama sifatida qo‘llanmoqda; u asarning har bir bobida bir xil shaklda takrorlanadi, degan fikrni anglatmaydi.

Axloqiy tanlovning badiiy talqini ham aynan shu jarayonda yuzaga keladi. Muallif o‘quvchiga faqat nima yaxshi va nima yomon ekanini bildirish bilan cheklanmay, tanlovning amaliy sharoitlarini ham ko‘rsatishga intiladi. Ilm o‘rganish yoki hunar egallash, do‘st tanlash yoki munosabatni uzish, rost so‘zlash yoki manfaat uchun haqiqatni yashirish kabi masalalar insonning xatti-harakati o‘z oqibatlariga ega ekanini anglatadi.

Shunday qilib, “Qobusnoma”ning nasihatnoma shakli axloqiy tanlovni hayotiy tajriba bilan bog‘laydi. Uning badiiy xususiyati voqeaband syujetning murakkabligida emas, balki nasihat, qiyoslash, axloqiy baho va umumlashtirishning o‘zaro aloqasida namoyon bo‘ladi.

3.2. Ezgulik va manfaat: inson qarorining axloqiy mezonlari

“Qobusnoma”da insonning amaliy hayotdagi muvaffaqiyati muhim masala sifatida ko‘riladi. Biroq muvaffaqiyatga erishishning o‘zi yetarli mezon emas: insonning qanday yo‘l bilan maqsadiga yetgani, o‘z qobiliyatidan qanday foydalangani va boshqalarga qanday munosabatda bo‘lgani ham ahamiyatlidir. Shu nuqtayi nazardan shaxsiy manfaat va ezgulik o‘rtasidagi munosabat asarning axloqiy mazmunini anglashda muhim o‘rin tutadi.

Manfaat insonning moddiy ehtiyojlari, kasbiy faoliyati va jamiyatdagi o‘rnini ta’minlash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Uni o‘z-o‘zidan axloqiy illat sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Muammo shaxsiy foyda boshqalarning haqqi, halollik va burch hisobiga qo‘lga kiritilganda yuzaga keladi. Bunday vaziyatda insonning maqsadi bilan unga erishish vositasi o‘rtasida axloqiy ziddiyat paydo bo‘ladi.

Qobusnoma”dagi ilm va hunar, mehnat va ijtimoiy munosabatlarga doir qarashlar shaxsiy kamolotning amaliy faoliyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Inson o‘z qobiliyatini rivojlantirishi, mehnat qilishi va hayotda o‘z o‘rnini topishi lozim. Shu bilan birga, uning harakati axloqiy mezonlardan uzilib qolmasligi kerak. Bilim yoki hunar faqat shaxsiy foyda manbaiga aylantirilsa, uning insoniy kamolot bilan bog‘liq mazmuni torayadi.

Bu yerda ezgulikning mezoni shaxsning o‘z manfaatidan butunlay voz kechishida emas, balki manfaatni axloqiy me’yorlar bilan muvofiqlashtira olishida namoyon bo‘ladi. Inson o‘z ehtiyojlarini qondirish bilan birga, boshqalarning haqqini tan olishi, o‘z vazifalarini bajarishi va ishonchni suiiste’mol qilmasligi lozim. Bunday qarashda axloqiy tanlov shaxsiy maqsadning mavjudligi bilan emas, balki unga erishish usulining to‘g‘riligi bilan belgilanadi.

Nasihatning badiiy ta’siri ham shu nuqtada kuchayadi: o‘quvchi o‘z xatti-harakatini tashqi natijalar bilan emas, uning ortidagi niyat va foydalanilgan vositalar bilan ham baholashga undaladi. Shaxsning foyda ko‘rishi axloqiy jihatdan to‘g‘ri yo‘l tutganini avtomatik ravishda anglatmaydi. Aksincha, insonning ma’naviy qadr-qimmati uning imkoniyatlari va manfaatlarini qanday boshqarishi bilan belgilanadi.

Demak, “Qobusnoma”da ezgulik va manfaat o‘rtasidagi munosabat mutlaq qarama-qarshilik sifatida emas, balki manfaatning axloqiy chegaralarini belgilash muammosi sifatida talqin qilinishi mumkin.

3.3. Nafs va burch: o‘zini boshqarish mas’uliyati

Insonning axloqiy qaroriga ta’sir etuvchi omillardan biri uning istaklarini boshqara olishidir. Nafsni tiyish masalasi Sharq axloqiy tafakkurida muhim o‘rin tutadi. “Qobusnoma”dagi axloqiy nasihatlar ham insonning o‘z xulqini nazorat qilishi, aql va tajribaga tayanishi hamda shoshqaloqlikdan saqlanishi zarurligini anglashga imkon beradi.

Nafs va burch o‘rtasidagi ziddiyat insonning biror istagini qondirish bilan zimmasidagi vazifani bajarish orasida tanlov qilishiga to‘g‘ri kelganida namoyon bo‘ladi. Masalan, qisqa muddatli manfaat insonni va’dasidan qaytishga, mas’uliyatni boshqalarga yuklashga yoki o‘z foydasini ustun qo‘yishga undashi mumkin. Bunday vaziyatda axloqiy yetuklik istakni mutlaq hukmronlikka aylantirmaslik, uning oqibatlarini anglash va vazifani hisobga olish bilan belgilanadi.

Asarda aql va tajribaga tayanishning muhimligi insonning qarorlarini ongli ravishda qabul qilishi bilan bog‘liq. Tajriba shaxsga xatti-harakatlarning ehtimoliy oqibatlarini oldindan tasavvur qilish imkonini beradi. Aql esa turli imkoniyatlarni solishtirish, shoshqaloqlikni cheklash va maqbul yo‘lni tanlashga xizmat qiladi. Shuning uchun axloqiy mas’uliyat faqat yaxshi niyatga ega bo‘lishdan iborat emas; u vaziyatni anglash, qarorning oqibatini o‘ylash va o‘z harakati uchun javob bera olishni ham talab qiladi.

Nafsni boshqarish insonning faqat ichki dunyosiga taalluqli masala bo‘lib qolmaydi. O‘z istaklarini nazorat qila olgan kishi o‘zgalarning manfaatini tan olish, va’dasiga sodiq qolish va ijtimoiy munosabatlarda ishonchni saqlash imkoniga ega bo‘ladi. Shu sababli shaxsiy o‘zini boshqarish bilan jamiyatdagi axloqiy tartib o‘rtasida uzviy aloqa mavjud.

Badiiy-didaktik jihatdan bu muammo qarama-qarshi xulqiy imkoniyatlarni ko‘rsatish orqali ochiladi. Bir tomonda istak va shoshqaloqlikka berilish, ikkinchi tomonda esa aql, sabr va tajribaga tayanish turadi. Bunday qiyos o‘quvchini xulqiy tanlovning sabablarini anglashga undaydi. Shu tariqa nasihat insonning tashqi harakatinigina emas, qaror qabul qilish jarayonidagi ichki mezonlarini ham muhokama obyektiga aylantiradi.

3.4. So‘z va amal birligi: axloqiy ishonchning asosi

“Qobusnoma”dagi muhim axloqiy masalalardan yana biri insonning so‘zi va amali o‘rtasidagi munosabatdir. So‘z insonning fikri, niyati va boshqalarga bo‘lgan munosabatini ifodalash vositasi bo‘lsa, amal shu niyatning hayotdagi namoyon bo‘lishidir. Ularning o‘zaro muvofiqligi shaxsning ishonchliligi va axloqiy barqarorligini belgilaydi. So‘z va amal o‘rtasida tafovut yuzaga kelganda, insonning ijtimoiy munosabatlari ham izdan chiqishi mumkin. Va’da berib, uni bajarmaslik; o‘zini halol ko‘rsatib, amalda manfaatni ustun qo‘yish; boshqalardan talab qilgan mezonlarga o‘zi rioya qilmaslik shaxsning axloqiy qiyofasida nomuvofiqlikni yuzaga chiqaradi. Shu ma’noda so‘zga mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish oddiy nutq odobi emas, balki insonning o‘zgalarga nisbatan javobgarligining bir ko‘rinishidir.

Nasihatnoma janrida muallif so‘zining o‘zi ham muayyan axloqiy vazifani bajaradi. Ota o‘z hayotiy tajribasini farzandiga yetkazadi, uning kelajakdagi xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatishga intiladi. Bunday muloqotda nasihatning ishonarliligi tajriba va amaliy xulosa

bilan bog‘liq. Nasihat faqat buyruq yoki taqiq shaklida emas, balki hayotiy kuzatishdan kelib chiqqan tavsiya sifatida berilganda, uning ta’sir kuchi ortadi.

Badiiy jihatdan so‘z va amal birligi masalasi nasihatning mazmuni va shakli o‘rtasidagi aloqani ham ko‘rsatadi. Muallifning ixcham xulosalari o‘quvchiga axloqiy mezonni esda saqlash imkonini beradi. Biroq hikmatli ifodaning ta’siri faqat uning qisqaligiga bog‘liq emas; u hayotiy tajribani umumlashtira olishi va inson xulqining muhim jihatini ochib berishi bilan ham belgilanadi.

Demak, “Qobusnoma”da so‘z va amal munosabati insonning axloqiy mas’uliyatini tushuntiruvchi muhim yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin. Insonning ma’naviy qiyofasi faqat nima deyishi bilan emas, aytganiga qanchalik amal qilishi bilan ham belgilanadi.

3.5. Do‘stlik, muomala va ijtimoiy javobgarlik

Insonning axloqiy qiyofasi uning boshqalar bilan munosabatida yanada ravshan ko‘rinadi. “Qobusnoma”da do‘stlik va muomala masalalariga e’tibor berilishi shaxsning ijtimoiy muhitdan ajralgan holda kamol topmasligini anglatadi. Inson kim bilan munosabat o‘rnatishi, kimning maslahatiga quloq tutishi va boshqalarga qanday muomala qilishi uning qarorlari hamda hayotiy yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Do‘st tanlash masalasi axloqiy tanlovning alohida ko‘rinishidir. Bunda tanlov faqat yoqtirish yoki vaqtinchalik manfaatga asoslanmasligi, balki ishonch, samimiyat va xulqiy moslik kabi mezonlar bilan ham bog‘liq bo‘lishi kerak. Inson o‘z atrofidagi kishilarning ta’sirini hisobga olishi, munosabatlarning ehtimoliy oqibatlarini anglashga intilishi lozim. Bu qarashda do‘stlik shunchaki hissiy yaqinlik emas, balki o‘zaro ishonch va muayyan axloqiy mas’uliyatni talab qiladigan munosabat sifatida namoyon bo‘ladi.

Muomala odobi ham shu tizimning tarkibiy qismidir. Boshqalar bilan munosabatda o‘zini tuta bilish, vaziyatga mos so‘z tanlash va o‘zgalarning qadr-qimmatini hisobga olish ijtimoiy hayotning barqarorligiga xizmat qiladi. Muomala faqat tashqi xushmuomalalikdan iborat emas: u insonning o‘zgalarga bo‘lgan ichki munosabati va mas’uliyatini ham namoyon etadi.

Ijtimoiy javobgarlik tushunchasi bu yerda kengroq ma’noga ega. Insonning qarori faqat o‘ziga ta’sir qilmaydi; u do‘stlari, yaqinlari va hamkorlari bilan munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli mas’uliyatli tanlov shaxsiy xohishni amalga oshirish bilan cheklanmay, o‘zgalarning manfaatlari va ishonchini hisobga olishni ham talab qiladi.

“Qobusnoma”ning nasihatga asoslangan shakli ushbu masalalarni o‘quvchining kundalik hayoti bilan bog‘lash imkonini beradi. Muallifning murojaati o‘quvchini faqat boshqalarning xulqini baholashga emas, o‘z munosabatlari va qarorlarini ham qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Shu jihatdan asardagi axloqiy fikrlarning badiiy-didaktik kuchi shaxsiy tajriba bilan umumiy xulosa o‘rtasida aloqa o‘rnatishida ko‘rinadi.

3.6. Ilm, hunar va tajriba: mas’uliyatli qarorning intellektual asoslari

“Qobusnoma”da ilm va hunarga doir masalalarning keng yoritilishi inson kamolotining amaliy bilim va tajriba bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ilm insonning dunyoni anglash imkoniyatini kengaytirsa, hunar uning bilimini faoliyatga aylantirishga xizmat qiladi. Tajriba esa olingan bilimning hayotiy vaziyatlarda qanday qo‘llanishini anglashga yordam beradi.

Axloqiy tanlov faqat niyat bilan belgilanmaydi. Inson to‘g‘ri yo‘lni tanlash uchun vaziyatni tushunishi, mavjud imkoniyatlarni solishtirishi va qarorining oqibatlarini taxmin qila olishi kerak. Bilim va tajriba yetishmasligi ba’zan yaxshi niyat bilan qilingan harakatning ham salbiy natija berishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois ilmga intilish va tajribadan saboq olish inson mas’uliyatining muhim shartlari sifatida talqin etiladi.

Bu yondashuvda ilmning qadri faqat martaba yoki moddiy foyda keltirishida emas. Bilim insonning o‘z xatti-harakatini anglashiga, boshqalarning maslahatini baholashiga va hayotiy qarorlarini puxta o‘ylab qabul qilishiga yordam beradi. Hunar esa mustaqil faoliyat yuritish va mehnat orqali o‘z o‘rnini topish imkonini beradi. Bunday qarashda shaxsiy kamolot va ijtimoiy mas’uliyat bir-birini to‘ldiradi.

Tajriba masalasi ham axloqiy tanlovning vaqt bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Inson oldingi xatolardan saboq chiqarsa, keyingi qarorlarida ehtiyotkorroq bo‘lishi mumkin. Biroq tajribaning o‘zi avtomatik ravishda donolikni ta’minlamaydi; undan xulosa chiqarish, xatoni tan olish va xulqni o‘zgartirishga tayyorlik ham zarur. Shu jihatdan inson mas’uliyati o‘z tajribasini ongli ravishda baholash va undan kelajakdagi qarorlar uchun foydalanishni ham qamrab oladi.

“Qobusnoma”ning badiiy-didaktik xususiyati ilm, hunar va tajribani hayotdan ajralgan tushunchalar sifatida emas, insonning amaliy faoliyati bilan bog‘liq holda ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. Natijada axloqiy tanlovning asoslari nafaqat ma’naviy niyat, balki bilim, mulohaza va amaliy tajriba bilan ham belgilanadi.

4. Muhokama

Tahlil natijalari “Qobusnoma”dagi axloqiy qarashlarni insonning o‘z xatti-harakati uchun javobgarligi bilan bog‘liq yaxlit tizim sifatida o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi. Asarda axloqiy mezonlar faqat bir-biridan mustaqil fazilatlar ro‘yxati tarzida emas, balki insonning hayotiy qarorlari, ijtimoiy munosabatlari va o‘zini boshqarish qobiliyati bilan aloqador holda namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, axloqiy tanlov shaxsiy manfaatning mavjudligi yoki yo‘qligi bilan emas, manfaatning qanday yo‘l bilan amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Insonning o‘z ehtiyojlarini qondirishga intilishi tabiiy bo‘lsa-da, bu intilish halollik, adolat va boshqalarning haqqi bilan muvofiqlashishi lozim. Shu nuqtayi nazardan “Qobusnoma”dagi axloqiy qarashlarni faqat taqiqlar tizimi sifatida emas, manfaatni ma’naviy mezonlar bilan boshqarish talabi sifatida talqin qilish mumkin.

Ikkinchidan, inson mas’uliyati ichki va tashqi omillarning o‘zaro aloqasida namoyon bo‘ladi. Nafsni tiyish, aqlga tayanish va o‘z xatti-harakatini nazorat qilish ichki mas’uliyatni tashkil etsa, do‘stlik, muomala, mehnat va ijtimoiy burch bilan bog‘liq vazifalar uning tashqi ko‘rinishlarini yuzaga chiqaradi. Bunday qarashda insonning ma’naviy kamoloti jamiyatdan uzilgan holda tasavvur etilmaydi.

Uchinchidan, asarning nasihatnoma janri axloqiy g‘oyalarni o‘quvchiga yetkazishning o‘ziga xos usulini belgilaydi. Ota va farzand munosabatiga asoslangan bayon tajribani avloddan avlodga uzatish g‘oyasini kuchaytiradi. Muallifning nasihati hayotiy kuzatish va umumlashtirish bilan bog‘langani uchun axloqiy hukmning ishonarliligi ortadi. Shu bilan birga, asarning badiiyligini faqat uning tarbiyaviy maqsadi bilan izohlash yetarli emas. Uning

ifoda usuli, murojaat shakli, qiyoslash va umumlashtirishga asoslangan bayoni ham adabiy tahlilning muhim predmetidir.

To‘rtinchidan, “Qobusnoma”dagi axloqiy qarashlarni bugungi tushunchalar bilan izohlashda tarixiy masofani hisobga olish zarur. Asar XI asr ijtimoiy va ma’naviy muhitida yaratilgan; undagi ijtimoiy munosabatlar, oila va hokimiyat haqidagi qarashlar zamonaviy jamiyat tushunchalari bilan aynan bir xil emas. Shuning uchun “mas’uliyat”, “shaxsiy manfaat” va “axloqiy tanlov” kabi kategoriyalar asarning tarixiy mazmunini almashtirish uchun emas, uning g‘oyalarini tizimli tahlil qilish uchun ishlatilishi kerak.

Beshinchidan, mazkur maqolaning asosiy ilmiy natijasi “Qobusnoma”dagi axloqiy nasihatlarni uch o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda sharhlash imkoniyatidir: qaror qabul qilishning ichki mezonlari — aql, nafsni boshqarish va tajriba; qarorning axloqiy mezonlari — ezgulik, halollik va burch; qarorning ijtimoiy oqibatlari — ishonch, do‘stlik, muomala va boshqalarning manfaatiga munosabat. Ushbu tasnif asardagi barcha boblarning qat’iy tuzilishi sifatida emas, tadqiqot natijasida shakllantirilgan tahliliy model sifatida tushunilishi lozim.

Mavzu yuzasidan mavjud tadqiqotlarda “Qobusnoma”ning ta’lim-tarbiyaviy mazmuni va axloqiy qarashlari o‘rganilgan. Masalan, Kaykovusning tarbiya haqidagi qarashlariga bag‘ishlangan maqolalarda asarning didaktik xususiyatlari yoritiladi. Mazkur maqolaning yondashuvi esa ushbu masalalarni badiiy-didaktik mexanizmlar va axloqiy tanlovning ichki mantiqi bilan bog‘lab tahlil qilishga qaratilgan. Bu farqni ilmiy yangilik sifatida ko‘rsatish mumkin, biroq mavzu ilgari umuman o‘rganilmagan, degan qat’iy da’vo qo‘shimcha adabiyotlar sharhisiz ilgari surilmasligi kerak.

5. Xulosa

Kaykovusning “Qobusnoma” asari axloqiy tanlov va inson mas’uliyati muammosini o‘rganish uchun muhim didaktik-nasriy manba hisoblanadi. Asarda insonning ma’naviy qiyofasi uning niyati, xulqi, bilimga munosabati, mehnati, so‘zi va boshqalar bilan aloqasi orqali baholanadi. Shu sababli asardagi axloqiy qarashlar alohida nasihatlar majmui bilan cheklanmay, insonning kundalik qarorlari va ijtimoiy javobgarligini qamrab oladigan yaxlit mazmunni yuzaga keltiradi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. “Qobusnoma”ning ota tomonidan o‘g‘ilga yo‘llangan nasihatlar shaklida qurilishi axloqiy g‘oyalarni hayotiy tajriba va avlodlararo muloqot bilan bog‘laydi. Bu kompozitsion xususiyat asarning badiiy-didaktik ta’sirini kuchaytiradi.

2. Asarda shaxsiy manfaat va ezgulik o‘rtasidagi munosabatni manfaatning o‘zi bilan emas, unga erishish yo‘li va uning boshqalarga ta’siri bilan baholash mumkin. Axloqiy jihatdan maqbul qaror shaxsiy ehtiyojlarni halollik va burch bilan muvofiqlashtirishni talab qiladi.

3. Nafsni boshqarish, aql va tajribaga tayanish insonning mas’uliyatli qaror qabul qilishi uchun muhim shartlar sifatida namoyon bo‘ladi. Inson o‘z istaklarini mutlaq mezonga aylantirmasdan, xatti-harakatining ehtimoliy oqibatlarini hisobga olishi zarur.

4. So‘z va amal birligi, do‘stlik va muomala masalalari inson mas’uliyatining ijtimoiy tomonini ochib beradi. Shaxsning axloqiy qiyofasi faqat ichki niyati bilan emas, boshqalarga bo‘lgan munosabati va o‘z zimmasidagi vazifalarni bajarishi bilan ham belgilanadi.

5. Ilm, hunar va tajribaga doir qarashlar axloqiy tanlovning intellektual asoslarini ko‘rsatadi. Bilim va tajriba insonning vaziyatni to‘g‘ri anglashiga, qaror oqibatlarini baholashiga va xatolaridan xulosa chiqarishiga yordam beradi.

6. Asarning badiiy-didaktik xususiyati nasihat, qiyoslash, axloqiy baho va umumlashtiruvchi hukmlarning o‘zaro aloqasida namoyon bo‘ladi. Mazkur vositalar inson xulqini baholash mezonlarini aniq ifodalash va o‘quvchini o‘z qarorlari ustida mushohada yuritishga undash vazifasini bajaradi.

Umuman, “Qobusnoma”da inson mas’uliyati o‘z xatti-harakatini anglash, istaklarini boshqarish, bilim va tajribaga tayanish hamda o‘zgalarning manfaatini hisobga olish bilan bog‘liq holda talqin etiladi. Asarni shu nuqtayi nazardan o‘rganish mumtoz nasrning faqat tarbiyaviy mazmunini emas, balki axloqiy muammolarni badiiy-didaktik shaklda ifodalash usullarini ham chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kaykovus. Qobusnoma. Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida. Nashrga tayyorlovchilar: Subutoy Dolimov, Ulug‘bek Dolimov. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. 224 b.
2. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.
3. Kurbanbayeva, Muqaddas. “Kaykovusning ‘Qobusnoma’ asarida ta’lim-tarbiya masalalari.” Tamaddun nuri jurnali, 9-jild, 72-son, 2025, 339–341-betlar. DOI: 10.69691/7p7z5t71.
4. Kaykovus ibn Iskandar. Qobusnoma (forscha matn). Tehran: Bunyod-e Farhang-e Iran, 1964.
5. Zokirova, Shodiyaxon Nodirbek-qizi, Sarvinoz Zokirjonova va M. M. Mirzakarimova. “Kaykovusning ‘Qobusnoma’ asarining tarbiyaviy ahamiyati.” Science and Education, 7-jild, 4-son, 2026, 850–857-betlar.